

Evolutietendensen van sociaal-economische structuren

Aan de nagedachtenis van Jan Romein.

Het kwantitatief onderzoek van de economische geschiedenis bracht de Franse historicus Fernand Braudel tot de stelling dat ook de algemene geschiedenis zich op minstens drie niveau's bewegen kan. Deze niveau's stemmen overeen met drie « bewegingen » die men in het historisch gebeuren onderscheiden kan. Aan de oppervlakte is er de « gebeurtenissen-geschiedenis » (*histoire événementielle*) door Braudel micro-historie genoemd die de korte schokken, meestal van het politieke leven, onderzoekt en die in de vorige eeuw haar beste beoefenaars kende. Halfweg bevinden zich de middellange conjunctuurgolven die stoelen op de cyclische beweging van de economie en waarvoor de studie van Ernest Labrousse als model staat (1). Tenslotte is er de trage eeuwbeving, waar de wijzigingen zich nauwelijks merkbaar voordoen, zodat zij door de tijdgenoten zelf niet kunnen waargenomen worden en derhalve door de historici beschreven en vooral *gemeten* moeten worden. Deze eeuwbeving is het voorwerp van de structurele geschiedenis en het is op dit niveau, waar de lange en trage bewegingen van de socio-economische structuren voorkomen, dat er naar de zin en de richting van de evolutie moet gezocht worden en dat men getracht heeft de sociaal-economische geschiedenis te periodiseren.

De klassiek geworden periodisering (Hildebrand, Bücher en Schmoller) steunden zich uitsluitend op commerciële fenomenen: de omloop van geld en goederen of zij vertrokken van de geografische ruimte waarbinnen zich de transacties voordeden (Pirenne). Nog sterk gebonden aan de politieke geschiedenis zochten zij, ook op het economisch vlak, naar markante gebeurtenissen die een scherpe afbakening van tijdvakken

(1) *La crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime et au commencement de la Révolution.* Parijs, 1944.

(2) F. BRAUDEL: *Histoire et sociologie*, in: G. GURVITCH: *Traité de sociologie*, 2 éd., Parijs, 1962, t. I, blz. 92-93.

Zie ook: J. KRUIJTHOF: *Qu'est-ce qui est important dans l'histoire. Une approche sociologique*, in: *Revue de l'institut de sociologie*, Brussel, 1963, nr. 4, blz. 109-110.

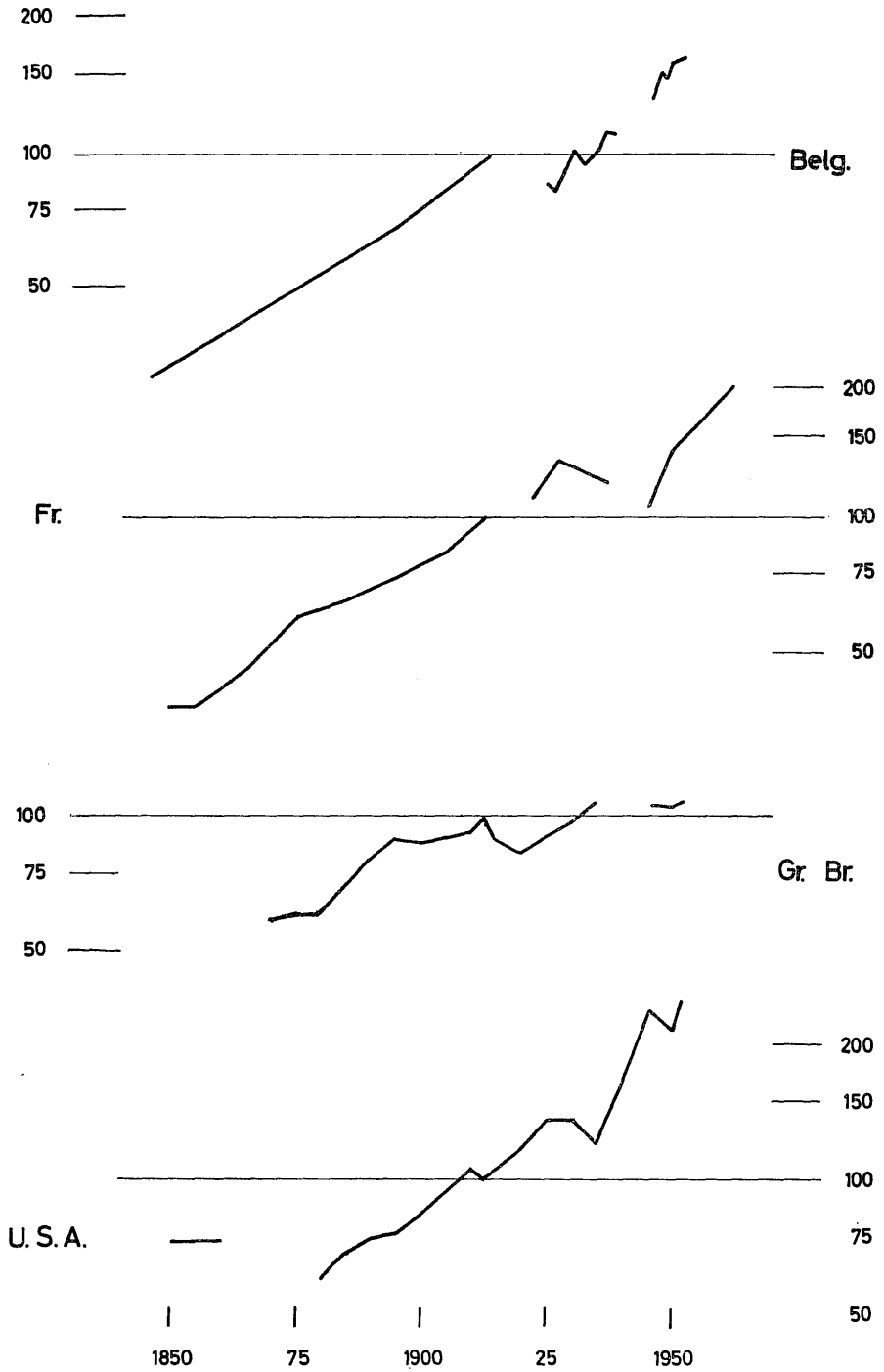
toelieten. Het ontbreken van quantitative gegevens leidde onvermijdelijk tot een verkeerd kwalificeren van het verleden. Uitzonderingen genoten meer de aandacht dan gangbare toestanden, zodat overschatting regel werd en de caesuren naar een steeds verder opklimmend verleden werden verschoven. Een ondernemend koopman en een spoor van medezeggenschap in het stadsbeheer tijdens de middeleeuwen, enkele stoommachines in de 18de eeuw waren voldoende om deze periodes als kapitalistisch, democratisch of industrieel te bestempelen. Het projecteren van eigentijdse toestanden in het verleden was aan dit alles ook niet vreemd.

De commerciële bedrijvigheid, die men in de 19de eeuw zo sterk beklemtoond had, werd tot een reëler verhouding herleid. Het werd duidelijk dat de productie en de productiemodaliteiten meer determinerend waren dan het verhandelen van de voortgebrachte goederen. De demografie, de menselijke aardrijkskunde, de economie werden ter hulp geroepen en men stoorde zich niet langer aan de schotten die tussen de verschillende wetenschappen opgetrokken waren. Het was echter vooral het quantitatief onderzoek dat aan de sociaal-economische geschiedenis een nieuwe dimensie gaf. De aandacht ging nu als vanzelf naar het *gemiddelde*, naar het meest frequente verschijnsel; men kon nu onderscheid maken tussen wat uitzondering en wat regel was. Men zocht naar verbanden en wetmatigheden; men kwam tot het besef dat het de quantitative wijzigingen waren die kwalitatieve gevolgen hadden en tot blijvende structuurvervormingen leidden. Het bleek toen dat in de westerse beschavingskring onze eigen tijd nog maar weinig punten van gelijkens met de vorige eeuwen vertoonde en dat er tussen ca. 1860 en 1960 meer veranderd was dan in de vele eeuwen van de traditionele maatschappij, die men « het ancien régime » pleegt te noemen. Het onderzoek van het jaarlijks nationaal inkomen per hoofd bracht bovendien aan het licht dat zelfs in de 19de eeuw de aangroei nog zeer bescheiden was en dat de sterkste economische groei in de tweede helft van de 20ste eeuw moest gezocht worden ⁽³⁾. Peilingen naar de koopkracht van het dagloon en naar het reëel

(3) De cijfers werden onlangs samengebracht door P. BAÏROCH: *Le mythe de la croissance économique rapide au XIXe siècle*, in: *Rev. inst. d. sociol.*, Brussel, 1962, nr. 2, blz. 307-331.

Gemiddelde Jaarlijkse aangroei:

Gr. Brit.	1800-1902: 1,4 %	1954-60: 2,2 %
Frankrijk	1810-1910: 1,6 %	1954-60: 4,4 %
id.	1788-1890: 1,05 %	
U.S.A.	1860-1910: 1,0 %	1954-60: 1,3 %
W. Duitsl.		1954-60: 7 %
U.S.S.R.		1954-60: 6 à 10 %

SCHEMA I

nationaal inkomen per hoofd (zie SCHEMA I), wezen uit dat vóór het midden van de vorige eeuw geen blijvende verhoging kon vastgesteld worden. We hebben gegronde redenen om aan te nemen dat in Vlaanderen de levensstandaard der arbeiders in het midden van de 15de eeuw hoger lag dan in de eerste helft van de 19de eeuw. Het vergelijkend materiaal dat door Colin Clark verzameld werd, wijst uit dat in England het peil van het reëel inkomen in 1688 eerst in 1850 opnieuw bereikt werd (4). Wanneer men voor Zuid-Engeland de prijzen van voedingsmiddelen met de lonen in het bouwbedrijf vergelijkt, merkt men dat de koopkracht vóór 1860 een cyclisch verloop zonder blijvende niveauverheffing kende. Het lage niveau van het einde der 13de eeuw en het begin der 14de eeuw kan men terugvinden in de eerste helft van de 17de eeuw en bij het begin van de 19de eeuw; het hoge niveau van 1450-1480 wordt eerst omstreeks 1880 overschreden (5). Men stelt wel vast dat de koopkracht en de prijzenverhouding voor ca. 1850 aan zeer hevige doch korte schommelingen onderhevig zijn, maar dat zij op lange termijn merkwaardig constant blijven. We konden vaststellen dat sedert de 15de eeuw de reële prijs van één hectoliter tarwe en één kilogram boter overeenstemde met respectievelijk ongeveer honderd en ongeveer twaalf uurlonen van de ongeschoolde arbeider. De prijzenverhouding van verschillende levensmiddelen, die een betrouwbare maatstaf is voor de structuur van de productie, vertoont eveneens een zeer stabiel karakter. Prijzen verzameld voor Brugge en Antwerpen door J. Craeybeckx, A. Verhulst, J. Vermaut en mezelf tonen aan dat de « lange beweging » van de prijzenstructuur voor tarwe, boter en vlees tot het midden van de vorige eeuw in feite een horizontale is en dat de grote ommekeer zich tussen 1860 en 1900 heeft voorgedaan (6).

(4) COLIN CLARK: *The Conditions of Economic Progress*, 3e éd., Londen, 1957, blz. 208-218.

(5) E. H. PHELPS BROWN en S. V. HOPKINS: *Seven Centuries of the Prices of Consumables compared with Builders' Wage-Rates*, in: *Economica*, vol. 23, 1956, blz. 311-314.

(6) *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant* gepubl. o.l. van Pr. Dr. C. VERLINDEN, Brugge, 1959, en tweede deel (ter perse).

Zie ook: H. DENIS: *Les phases de l'histoire des prix depuis 1850 et la corrélation des phénomènes économiques*, Brussel, 1913.

Kilogrammen rundsvlees voor de prijs van 1 hectoliter tarwe:

Antwerpen :	1687-98 : 24,6 kgr.	Landelijke prijzen :	1850-59 : 20,2 kgr.
	1758-70 : 18,0		1860-69 : 16,6
	1824-30 : 26,0		1870-79 : 13,9
			1880-89 : 11,2
			1890-99 : 9,4
			1900-10 : 8,2

Rondom deze horizontale die minstens vijf eeuwen overspant, kronkelt zich een middellange en een korte golf. Van deze beide cyclische bewegingen was de tijdgenoot zich vooral van de laatste bewust. De meeste tijdgenoten intercepteerden enkel de seizoenbeweging en de korte conjunctuurgolf (7 à 13 jaar) die het dagelijks leven onmiddellijk beïnvloedden. De kennis van de voorbije economische evolutie beperkte zich tot enkele markante gebeurtenissen, meestal calamiteiten: grote pest- of hongerejaren waarvan de herinnering van generatie op generatie werd overgeleverd. Onder deze omstandigheden hoeft het ons niet te verwonderen dat de cyclische interpretatie de gangbare historische conceptie was. Het geloof in de vooruitgang, in zover het reeds voorkwam, had ofwel een theologisch, profetisch en vaak eschatologisch karakter (Joachim da Fiore, Commenius) of werd gededuceerd uit een filosofisch principe: het geloof in de goedheid, de redelijkheid en de perfectibiliteit van de mens

Kilogrammen schapenvlees voor de prijs van 1 hectoliter tarwe:

Antwerpen :	1686-99 : 15,6 kgr.	Landelijke prijzen :	1850-59 : 18,7 kgr
	1824-30 : 22,2		1860-69 : 17,4
Brugge :	1608-15 : 14,3		1870-79 : 15,0
	1624-34 : 18,0		
	1661-77 : 16,6		1880-89 : 11,1
			1890-99 : 9,9
			1900-11 : 8,8

Kilogrammen boter voor de prijs van 1 hectoliter tarwe :

Brugge :	1348-74 : 12,4 kgr.	1600-19 : 12,7 kgr.
	1375-99 : 11,7	1620-39 : 13,0
	1400-24 : 13,5	1640-59 : 12,2
	1425-49 : 13,0	1660-79 : 12,0
	1450-74 : 11,5	1680-99 : 13,0
	1475-99 : 13,3	
Antwerpen :	1429-36 : 12,7 kgr.	1700-19 : 14,7 kgr.
	1438-50 : 12,1	1720-39 : 13,6
	1455-59 : 14,7	1740-59 : 12,4
	1484-1510 : 16,1	1760-83 : 13,6
	1521-47 : 15,2	1787-96 : 13,6
	1581-1620 : 17,1	1803-16 : 13,8
	1628-46 : 16,2	1817-30 : 13,8
	1664-79 : 14,0	1851-57 : 14,3
	1680-99 : 15,5	

Landelijke prijzen : 1860-69 : 9,7 kgr.

1870-79 : 7,7
1880-89 : 6,0
1890-99 : 5,4
1900-09 : 4,9
1954-63 : 4,3 (Stat. Bullet.)

(Francis Bacon, Godwin, Condorcet). In geen geval echter was dit geloof in de vooruitgang het resultaat van een historisch onderzoek of een vergelijking van het verleden met de eigen tijd. Een objectieve vooruitgang kon eerst sedert het midden van de 19de eeuw vastgesteld worden; ook dan eerst werden de sociale wetenschappen de nodige statistische instrumenten ter hand gesteld, die hen zouden toelaten naar de evolutie van het economisch leven te peilen. Om Jan Romein te parafraseren: *de groei van het meten en het meten van de groei*. Zo goed als voor elke andere wetenschap geldt het immers ook voor de economische geschiedenis dat *weten meten* betekent. De lange beweging die bij het einde van de 18de eeuw een aanvang neemt en pas honderd jaar later ongekende niveau's bereikt, kon immers alleen door econometrisch onderzoek geanalyseerd worden. Het is binnen dit tijdsbestek dat de geleidelijke wijzigingen van de structuren zich voordeden en dat men de evolutietendensen zoeken moet.

De *productiviteit* laat zich zeer goed achterhalen door een onderzoek van de structuur der prijzen en der lonen of zo men wil: van de reële prijzen. De koopkracht (levensstandaard) wijzigt de structuur van het *verbruik* en van het gezinsbudget (levenswijze). De evolutie van de productie en de consumptie bepaalt uiteindelijk de structuur van de actieve *bevolking*. We zullen achtereenvolgens de invloed van de technische vooruitgang op deze drie structuren onderzoeken.

1. De technische vooruitgang heeft niet alle sectoren van de voortbrengst in gelijke mate beïnvloed. Het is deze vaststelling die in 1935 Allen B. Fisher (7) en vervolgens Colin Clark (8) en Jean Fourastié (9) tot de hypothese bracht dat men de productie in drie sectoren kan onderbrengen. Beide laatste auteurs zijn het niet op alle punten eens nopens de afbakening van deze sectoren: voor Clark is deze absoluut, terwijl Fourastié een meer relatieve en labiele inhoud aan elke sector toekent (10). Voor Clark hoort bij de primaire sector landbouw en visvangst, bij de

(7) The Economic Implications of Material Progress, in Intern. Labor Review, juli, 1935.

(8) Op. cit.

(9) o.m.: Le grand espoir du xxe siècle. Progrès technique, progrès économique, progrès social. 1er éd. 1947, laatste, Parijs 1963.

Machinisme et bien-être. 1er éd. 1951, 3e éd. Parijs, 1963.

La productivité. (Coll. Que Sais-je? nr. 557 1er éd. 1947).

(10) J. Fourastié heeft in het Dictionnaire des Science Économiques (o.l.v. J. Romeuf) zijn standpunt inzake deze terminologie verduidelijkt.

Zie voor kritiek op deze stelling o.m. de inleiding van het werk van Ben. Verhaegen: Contributions à l'histoire économique des Flandres, 2 vol., Leuven, 1961.

secundaire industrie en mijnbouw, bij de tertiaire de « diensten ». Bij Fourastié is het de technische vooruitgang zelf die als criterium dienst doet, zodat het voor hem niet uitgesloten is dat een economische bedrijvigheid, die aanvankelijk in de tertiaire sector thuishoorde, naar de secundaire sector verhuizen kan omdat de productie er machinaal geworden is.

In de praktijk staan beide opvattingen voldoende dicht bij elkaar om de primaire sector (landbouw) te bestempelen als de productie van de meest elementaire levensbehoeften en vatbaar voor een beperkte productiviteitsverhoging; de secundaire sector, als de productie van de industriële goederen die tevens aan secundaire behoeften beantwoorden en voor een a.h.w. onbeperkte technische vooruitgang in aanmerking komen en een tertiaire sector (« services »), die in de minder levensnoodzakelijke — meestal cultureel verworven behoeften — voorziet en waar weinig of geen productiviteitsverbetering mogelijk is.

Tijdens het ancien régime werd de geringe vooruitgang van de productiviteit in de *primaire sector* gedurende geruime tijd achterhaald door een aangroei van de bevolking, zodat de stijging van het rendement per bebouwde oppervlakte en per landbouwer geen blijvende daling van de reële prijs kon veroorzaken. Gedurende eeuwen bleef in onze streken de reële prijs van één hectoliter rogge overeenstemmen met ca. 70 arbeidsuren (tarwe: ca. 100); de cyclische schommelingen bleven nog zeer hoog en de prijs kon op enkele jaren vervijfdubbelen⁽¹¹⁾. In de tweede helft van de 19de eeuw en vooral na 1870 stelde men een sterke daling vast. Zo ligt thans bij ons de reële broodprijs tienmaal lager dan in 1816-20. Voor andere landbouwproducten is deze daling veel minder sterk. Boter en vlees en de meeste andere voortbrengselen van de veeteelt zijn binnen dezelfde tijd slechts twee- à driemaal goedkoper geworden. De daling is doorgaans recht evenredig met de graad van mechanisatie. Tussen 1870 en 1950 steeg het reëel product per landbouwer in Engeland tot 230%, in de Verenigde Staten tot 400%, in Frankrijk slechts tot 212%. Reeds vóór 1870 werden echter belangrijke productiviteitswinsten geboekt, zodat de gemiddelde aangroei van de productiviteit in de primaire sector van het westen in de 19de en 20ste eeuw op 500% à 700% mag geraamd worden. De reële prijsdaling is met deze productiviteitstoename evenredig.

De reële prijzen in de *secundaire sector* waren voor de industrialisatie zeer hoog doch bleven in tegenstelling tot de primaire productie van ernstige schommelingen gespaard omdat in periodes van cyclische prijsstij-

(11) Antwerpen: rogge: mei 1817: 15,1 fl. per hectoliter.
juni 1824: 2,7 fl. per hectoliter.

ging de vraag naar deze niet-eetbare goederen gering was, terwijl bij algemene prijsdaling de vraag toenam. De voedingsmiddelen reageerden anders op het cyclisch prijsverloop: hier evolueerden vraag en prijs in dezelfde richting⁽¹²⁾. De reële prijsdaling deed zich het eerst voor in de vroegst gemechaniseerde nijverheden (textiel, metaal). Fourastié zelf heeft een spectaculair voorbeeld van productiviteitsstijging en reële prijsdaling gegeven: de prijs van spiegelglas zoals er in 1684 in het kasteel van Versailles geplaatst werd, was in 1900 tweehonderdmaal en in 1950 vierhonderdmaal goedkoper. De reële prijs van een fiets was bij de eeuwwisseling ongeveer even hoog als thans deze van een kleine auto. Ook brandstoffen en uitrustingsgoederen daalden sterk: de reële prijs van gas is thans zevenentwintigmaal en deze van electriciteit vijftigmaal lager dan in 1900.

In de *tertiaire sector* waar de productiviteit niet gestegen is, bleven de reële prijzen ook op hetzelfde niveau. Klassiek geworden is het voorbeeld van Fourastié die voor een bij uitstek tertiair product, het haarsnijden bij de herenkapper, de reële prijs zowel in de tijd als in de ruimte, onveranderlijk op ca. één ongeschoold arbeidsuur raamde. Het boenen met de hand van ca. tien m² vloer bleek in de rekeningen van het kasteel van Versailles in 1685 drie sous en in 1950 160 Franse fr. te kosten⁽¹³⁾. Deze bedragen stemmen in beide jaartallen overeen met twee ongeschoolde arbeidsuren. Ook de distributie, de administratie, de vrije beroepen, het huis- en hotelpersoneel, de kunstambachten, de meeste culturele « diensten » (onderwijs, kunst, eredienst e.d.) en in het algemeen alle diensten die tot dusver niet gemechaniseerd werden, bleken bij ongewijzigde productiviteit ook onveranderde reële prijzen te hebben⁽¹⁴⁾. De vooruitgang van de productiviteit is dus in de verschillende economische sectoren zeer ongelijkmatig: hij doet weliswaar de globale voortbrengst stijgen en de reële prijzen dalen, maar wijzigt meteen de productiestructuur.

2. Het goedkoper worden van primaire en secundaire producten wijzigt de structuur van het verbruik. Tot in de 18de eeuw werd gemiddeld 70% à 80% van het arbeidersbudget aan voedsel en meer dan de helft alleen reeds aan brood besteed. Voor de proteïnerijke producten van de veeteelt kon slechts een zeer bescheiden plaats ingeruimd worden. Uit

(12) E. SCHOLLIERS, *De levensstandaard in de 15de en 16de eeuw te Antwerpen*; Antwerpen, 1960, blz. 175-176.

(13) *Machinisme et bien-être*, op. cit., blz. 129.

(14) De nominale prijzen ervan verschillen in tijd en ruimte in dezelfde verhouding als het loon van de ongeschoolde arbeider.

de enquête van Ducpétiaux van 1854, later door de Duitse econoom E. Engel verwerkt ⁽¹⁵⁾, bleek dat de minst gegoede Belgische arbeidersgezinnen tot 71% van hun inkomen aan voeding uitgaven, waarvan het grootste gedeelte aan aardappelen en brood besteed werd (ca. één kg. per dag en per hoofd). Ons steunend op budgetverdelingen die wij voor Antwerpse instellingen in de 16de eeuw berekend hebben ⁽¹⁶⁾, durven wij besluiten dat er zich in de consumptiestructuur geen essentiële wijzigingen hebben voorgedaan tussen de 16de en de 19de eeuw. De daling van de prijzen der levensmiddelen (primaire sector) deed het percentage dat hieraan besteed werd steeds slinken. In 1956 beliep de gemiddelde uitgave aan levensmiddelen in de Westeuropese landen slechts 33% ⁽¹⁷⁾. In België was het 31,2% en het zakte in 1963 tot 27%. Het zijn vooral de uitgaven besteed aan het basisvoedsel (brood en aardappelen) die het sterkst terugliepen ⁽¹⁸⁾. De reële prijsdaling van de landbouwproducten verwerkte, althans in het westen, een geleidelijke saturatie voor de meest elementaire levensmiddelen, zodat de elasticiteit van de vraag verdwijnt. Tevens kwam hierdoor een groter aandeel van het gezinsbudget vrij waarmee de secundaire en tertiaire behoeften konden bevredigd worden. In een volgend stadium wordt tenslotte ook de secundaire sector, waar de prijsdaling immers het sterkst is, eveneens gesatureerd. In de oudst gemechaniseerde industrie, de textielnijverheid wordt deze saturatie reeds merkbaar. De tertiaire sector die voornamelijk de minder levensnoodzakelijke en minder materiële behoeften dekt, kent geen saturatie temeer daar precies deze tertiaire goederen met hun geringe productiviteitsaan-groei voor weinig of geen prijsdaling zullen in aanmerking komen. In de primaire, traditionele maatschappij was de mens niet vrij in de keuze van zijn verbruiksgoederen. De vrije marge van het gezinsbudget was gering en voor de volksklasse zelfs onbestaand: de kosten van het elementaire levensonderhoud slorpten het ganse budget op en zelfs voor de voedingsmiddelen was men gedwongen op de goedkoopste calorieën beroep te doen. Deze vrije marge is sedert de tweede helft van de vorige eeuw steeds ruimer geworden zodat zij thans bij de gemiddelde verbruiker van de meest geëvolueerde landen meer dan de helft van het budget gaat innemen.

(15) *Die Lebenskosten belgischer Arbeiter-familien früher und jetzt*. Dresden, 1895.

(16) SCHOLLIERS, *op. cit.*, blz. 158-167.

(17) J. DOFNY, *L'évolution de l'industrie de 1914 à 1960*, in: *Histoire générale du Travail* (o.l.v. L. H. Parias), Parijs, 1962, t. II, blz. 161.

(18) In de Ver. St. v. Am. werd in 1960 maar half zoveel brood en aardappelen per hoofd verbruikt als in 1910.

Er is een discrepantie in de groei van productie en consumptie. In de primaire en secundaire sector stijgt de voortbrengst sneller dan de behoefte. De grote crisissen van de 19de en 20ste eeuw vinden ook in de sectorentheorie hun verklaring. Men weet dat de crisissen van het ancien régime door onderproductie veroorzaakt werden; deze van de industriële maatschappij in het algemeen door overproductie. Deze overproductie treft echter niet alle sectoren op dezelfde wijze. Tijdens de laatste grote crisis van 1930-33 daalde in de Ver. Staten de productie van secundaire goederen tot 55% van het peil van van het peil van 1929; deze van de tertiaire sector slechts tot 86%. Na de crisis, in 1938, klom de tertiaire sector tot 118% en de secundaire slechts tot 73% van het oorspronkelijk peil, terwijl de landbouwproductie alleen in dezelfde mate steeg als het bevolkingscijfer. Wanneer dus weer tijdelijk het evenwicht hersteld was en de economie gesaneerd, dan bleek het dat de overproductie, die de crisis veroorzaakt had, alleen voor de secundaire sector gegolden had. Het kunstmatig opdrijven en aanprikken van de secundaire behoeften in de maatschappij die een ver gevorderd stadium van industrialisatie bereikt heeft⁽¹⁹⁾, wijst niet alleen in de richting van een latente overproductie, maar toont tevens aan dat ook in de secundaire sector de werkelijke behoeften van de mens niet onbeperkt zijn en dat een beginnende saturatie in het vooruitzicht is.

3. De wijzigingen van de prijzen- en consumptiestructuur hebben ten slotte ook de bevolkingsstructuur getroffen. In het ancien régime bleef deze structuur stabiel: 70% à 80% van de bevolking was in de primaire sector bedrijvig. Handel en industrie waren van ondergeschikt belang: de winsten die er verwezenlijkt werden, vloeiden grotendeels naar de landbouwsector terug waar zij geïnvesteerd werden, zodat telkens nieuwe generaties van kooplui en ondernemers voor de accumulatie van het kapitaal te zorgen hadden⁽²⁰⁾. Dit verschijnsel manifesteerde zich in Frankrijk tot in de tweede helft van de vorige eeuw.

De ontwikkeling van de productiviteit heeft de beroepsstructuur op haar kop gezet. In de primaire en secundaire sector waar de productiviteit het meest toegenomen is, steeg de voortbrengst terwijl het aantal voortbrengers percentsgewijs kleiner werd. In de tertiaire sector moest de geringe productiviteitsaan groei noodzakelijkerwijs gecompenseerd worden door een stijgend aantal producenten. De primaire sector zag het

(19) Zie de populair geworden boeken van Vance PACKARD: *The Hidden Persuaders* en *The Status Seekers en The Waste Makers*.

(20) Zie o.m. hiervoor het bekende artikel van H. PIRENNE: *Les périodes de l'histoire sociale du capitalisme*, Brussel, 1914.

aantal van zijn voortbrengers het eerst dalen. Het verschijnsel manifesteerde zich het vroegst in de eerst geïndustrialiseerde gebieden. In Engeland tekent zich de scherpste daling af tussen 1850 en 1880. Rond 1930 schijnt de limiet bereikt: slechts 6% van de bevolking was toen nog in de landbouw en de visvangst bedrijvig ⁽²¹⁾.

In de secundaire sector merkt men een gelijktijdige stijging van het aantal voortbrengers, die klaarblijkelijk uit de agrarische milieus afkomstig waren. In de Ver. Staten waar de industrialisatie het verst gevorderd is, kwam aan de groei van ook deze sector een einde. Omstreeks 1920 ziet men de producenten van de secundaire sector niet sterk meer toenemen en vanaf 1950 begint hun aantal langzaam terug te lopen (zie SCHEMA II) ⁽²²⁾. Deze tendens kon in de Westeuropese landen reeds vastgesteld worden in de oude traditionele nijverheidstakken ⁽²³⁾.

(21) Phyllis DEANE en W. A. COLE: *British Economic Growth 1688-1959. Trends and Structure*. Cambridge Univ. Press, 1962.

	Percent van de actieve bevolking bedrijvig in	
	landb., bosb., visvangst	mijnbouw en industrie
1801	35,9%	29,7%
1821	28,4	38,4
1841	22,2	40,5
1861	18,7	43,6
1881	12,6	43,5
1901	8,7	46,3
1921	7,1	47,6
1931	6,0	45,3
1951	5,0	49,1

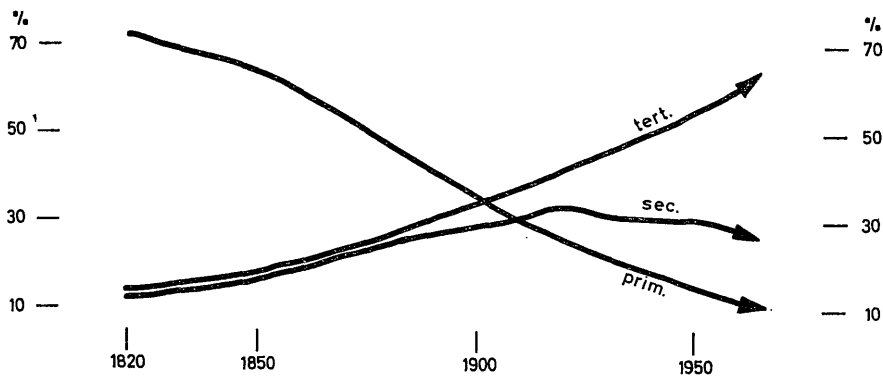
(22) Structuur van de actieve bevolking in de Ver. St. v. Am.

	prim. sector	sec. sector	tert. sector
1820	73%	12%	15%
1850	65	18	18
1880	49	26	25
1890	43	27	30
1910	32	31	37
1920	28	33	39
1930	22	31	47
1940	18	34	48
1950	13	35	52
1953	11	34	55
1960	9	32	59

(J. FOURASTIÉ: *Le grand espoir...* op. cit., éd. 1963, blz. 132 - bron: *Census of the U.S.*).

(23) Percent van de actieve bevolking in de textielindustrie:

Frankrijk	1856: 7,5%	1911: 4,3%
Ver. Koninkr.	1881: 9,3%	1911: 7,0%

SCHEMA II

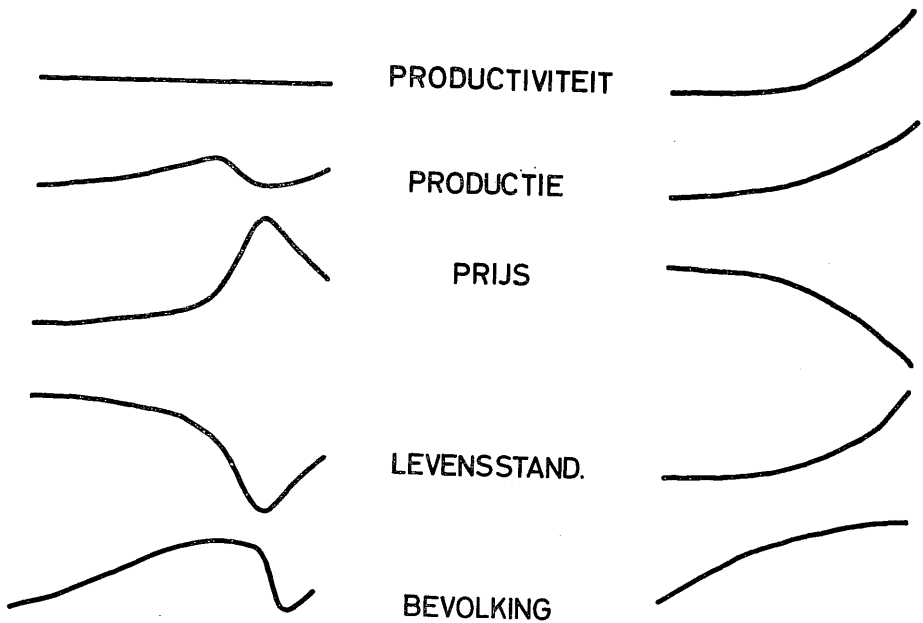
De tertiaire sector van de actieve bevolking blijft gedurende de ganse 19de en 20ste eeuw stijgen en schijnt vooral tijdens de laatste jaren het sterkst toe te nemen. Bij het begin van de vorige eeuw vertegenwoordigde hij slechts 10% à 20% van de bevolking, thans belooft hij 50% tot 60% in de meest geëvolueerde landen. Binnen deze sector zelf zijn de verschuivingen ook zeer sterk uitgesproken. Uit een Zweedse enquête bleek dat er in 1930, vijfmaal meer artsen, achtmaal meer beoefenaars van vrije beroepen, veertienmaal meer leerkrachten, zestienmaal meer toneelspelers en kunstenaars, dertigmaal meer nurses waren. In het algemeen is de toename van de actieve bevolking in elke bedrijvigheid omgekeerd evenredig met de vatbaarheid voor productiviteitsaan-groei: de beperkte productiemogelijkheden moeten in de tertiaire sector in onbegrensde behoeften voorzien die er zich des te sterker manifesteren al naargelang de primaire en secundaire behoeften meer bevredigd geraken.

De vermindering van de arbeidsduur is een factor die mede de stijgende behoefte aan tertiaire producten veroorzaakt. De arbeidsdag telde geleidelijk minder uren, de week en het jaar minder arbeidsdagen.

Tussen 1900-10 en 1960 is het aantal arbeidsuren van ca. 3500 op ca. 2100 per jaar gevallen. Houdt men rekening met het verlengen van de leerplicht en het stijgen van de gemiddelde levensduur, dan mag men besluiten dat over het ganse leven berekend, de arbeidstijd thans kleiner is dan de vrije tijd en dat deze laatste sedert vijftig jaar meer dan verdubbelde. Het is gedurende deze niet actieve-tijd — de culturele tijd — dat de « selbstbestätigung », om het met een woord van Marx te zeggen, kan verwezenlijkt worden.

Besluitend kunnen we ook in de evolutie een onderscheid maken in een primaire, een secundaire en een tertiaire maatschappij. Een primaire maatschappij, overwegend agrarisch, zonder productiviteitsaan-groei, waar

de productie enkel door bevolkingsaan groei stijgt en waar een daling van deze productie een nog sterkere daling van de levensstandaard en een daaropvolgende vermindering van de bevolking veroorzaakt en die zowel voor productie als consumptie en bevolking een cyclisch verloop met vrij stabiele structuren kent. Deze maatschappij is helemaal op het verschaffen van het meest elementaire levensonderhoud afgestemd (zie SCHEMA III). Een secundaire, zich industrialiserende maatschappij, waar de gestegen productiviteit van landbouw en nijverheid een daling van de prijs en een stijging van de levensstandaard veroorzaakt; die in haar vroegste stadium met een ware demografische explosie gepaard gaat en door labiele structuren gekenmerkt wordt.

SCHEMA III

Alles schijnt er wel op te wijzen dat deze secundaire maatschappij in haar geheel als een overgangsfase verschijnt, en zonder zich aan profetieën te bezondigen mag men wel vooropstellen dat de meest gevorderde secundaire maatschappijen zich op de drempel van de tertiaire beschaving bevinden.

In de primaire maatschappij stelden zich weinig toekomstproblemen; de overgang naar de tertiaire maatschappij kenmerkt zich door haar zeer grote geografische, sociale en professionele mobiliteit. Dit ging gepaard met het verlies van dat gevoel van veiligheid en zekerheid dat het houvast van de traditionele en primaire beschaving was. Miljoenen boeren werden fabrieksarbeiders en miljoenen secundairen zullen tertiairen worden

terwijl ook binnen deze laatste sector zich steeds grotere verschuivingen zullen voordoen.

Wanneer we weten dat het groeiritme van de secundaire maatschappij omstreeks 1900 ging vertragen en tijdens de grote crisis van de dertigerjaren zelfs gebroken werd, dan begrijpt men, ook zonder bovendien nog rekening te houden met de nawerking van de verschrikkingen van de wereldoorlogen, wat door Jan Romein genoemd werd « de discrepantie tussen de vooruitgang en het geloof er in »⁽²⁴⁾. De stagnatie in de ontwikkeling van de westerse economie (1929-36) deed de twijfel in de vooruitgang naar pessimisme overslaan. Het nieuwe toekomstbeeld was slechts de extrapolatie van de moeilijkheden van de overgangstijd : de toekomstige maatschappij werd een schrikbaar monster. Huxley schreef zijn « Brave New World » in 1932, Huizinga zijn « In de schaduwen van morgen » en Carell zijn « L'homme cet inconnu » in 1935 en Chaplin zijn « Modern Times » in 1936.

In dezelfde jaren kon Lucien Febvre ironiseren : « Quant au progrès : il ne se porte plus ; la dernière des « vieilles barbes » de '48 a dû l'emporter avec lui au Père-Lachaise »⁽²⁵⁾.

Kunnen wij nochtans niet met meer recht in de alienaties van deze secundaire maatschappij, de nawerking zien van een geatrofieerd verleden dan de prefiguratie van een nieuwe maatschappij? Is het niet ons gebrek aan belangstelling voor—en onze onwetendheid van de werkelijke toestanden van het materiële leven, die verantwoordelijk zijn voor dat geïdealiseerde beeld van het verleden dat ons belet onze eigen tijd in zijn juist perspectief te zien?

Het is in het bewustzijn van de tijdsgebondenheid die ook dit meer optimistisch vooruitzicht van de tweede helft dezer eeuw kenmerkt, dat wij de sociaal-economische structuren zien tenderen naar een tertiaire maatschappij : steeds grotere behoeftebevrediging met de nakende bevrijding uit de dwang der materiële behoeften ; het verdwijnen van de « slaafse » arbeid ; een beroepsstructuur en een tijdsverdeling die voor steeds bredere lagen, intellectuele en creatieve bezigheden kan voorzien.

De voortschrijdende prijsdaling van de productiemiddelen en het stijgend aandeel van de arbeid in het productieproces, hebben voor gevolg dat de klemtoon in de economische politiek steeds minder op het *bezit* van deze productiemiddelen en steeds meer op het *beheer* ervan komt te liggen, zodat niet het winst oogmerk maar wel de behoeftebevrediging doel en drijfveer van de voortbrengst wordt.

E. SCHOLLIERS

(24) *Gedachten over de vooruitgang*, in : *Carillon der Tijden*, Amsterdam, 1953, blz. 12-40.

(25) *Annales d'histoire économique et sociale*, 1934, blz. 397.